

Anadolu'nun Kadim Uygarlıklarından Süzülen Müziksel Anlamı Çözümlemede Arkeo-müzikolojinin Önemi¹

Banu Mustan Dönmez²

Öz

Bilindiği gibi günümüzde, gerek doğa bilimleri gerek sosyal bilimlerde, tek bir araştırma alanının içine sıkışmaksızın disiplinler arası araştırmanın önemi günden güne artmaktadır. Bu anlamda arkeo-müzikoloji, yöntem, yaklaşım ve perspektif açısından arkeoloji, tarih, müzikoloji, etnomüzikoloji, mitoloji, dilbilim ve dinler tarihi gibi birçok alandan beslenmesi gereken özel bir disiplinler arası alandır. Arkeo-müzikolojinin çoklu perspektifi, kültür bilimlerine ait çoklu perspektifle paraleldir.

Bu bağlamda, özellikle Mezopotamya ve Anadolu'da varlık göstermiş kadim uygarlıkların anlaşılmasında bu farklı disiplin verilerinin eş zamanlı olarak kullanılması gerekir. Bu anlamda en zor veri çözümlenmeleri, elle tutulur ve ölçülebilir niteliklere sahip olmayan *somut olmayan kültür ürünleri* üzerine olanlardır. Bu ürünlerin niteliği üzerine oluşturulacak betimsel analizler için, bu kültürlerin yapısı hakkında ipucu veren müzik/dil çözümlenmelerinin yanı sıra, kültürel örüntülerin dayanağı olan tarihsel, arkeolojik, mitolojik, göstergebilimsel verilerin de büyük bir önemi bulunmaktadır.

Bu çalışmada, arkeo-müzikolojik ipuçları veren birçok örnek değerlendirilmiştir: Anadolu Medeniyetleri Müzesinde yer alan bir elinde flüt diğer elinde lir olan iki mitolojik figürün anası konumundaki Kybele'nin öyküsü; Kral Midas hikâyelerinin arkeolojik buluntuları; Dionysos ayinlerini ve müzisyen mitoloji kahramanlarını betimleyen İÖ 6. yüzyıla tarihlenen *kırmızı figürlü Atina vazoları*; ilham perisi ve müziğin kaynağı olarak anlatılan Dokuz Müz'ün üzerinde yer aldığı Antik Yunan lahitleri ve mozaikleri; İÖ 40.000 yıllarına tarihlenen, Kuzey Batı Slovenya'daki bir mağara buluntusu olan ayı kemiğinden yapılan flüte ve diğer arkeolojik çalgı betimlemelerine kadar çok farklı arkeolojik bulgu, müziksel tarih ve kültürü anlamada iş görebilir. Verilen tüm bu örneklerin ortak noktası, mitoloji, arkeoloji, tarih/dinler tarihi, müzikoloji/etnomüzikoloji gibi farklı disiplinlere ait bilgilerin, müzik üzerinden kültürel çözümlenme yapabilmek adına, eş zamanlı olarak iş görmesidir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Uygarlık, Müzikoloji, Arkeoloji, Arkeo-müzikoloji

¹ Bu çalışma, aynı başlıkla Hitit Üniversitesinin ev sahipliğinde 11.12.2021 tarihinde düzenlenen *Hititlerden Günümüze Anadolu'da Dini Törenler ve Tören Mekânları* başlıklı sempozyumda sunulmuş ancak tam metni yayımlanmamıştır.

² Prof. Dr., Güzel Sanatlar Temel Alanı, Müzikoloji Anabilim Dalı.

The Importance of Archeo-musicology in Analyzing the Musical Meaning From Ancient Civilizations of Anatolia

Abstract

As it is known, the importance of interdisciplinary research is increasing day by day in both natural sciences and social sciences without being stuck in a single research field. In this sense, archaeo-musicology is a special interdisciplinary field that needs to be studied in many fields such as archaeology, history, musicology, ethnomusicology, mythology, linguistics and history of religions in terms of method, approach and perspective. The multiple perspectives of archeo-musicology are parallel to perspectives of cultural sciences.

In this context, these different disciplinary data should be used simultaneously to understand the ancient civilizations, especially in Mesopotamia and Anatolia. In this sense, the most difficult data analyses are those on "intangible cultural products" that do not have tangible and measurable qualities. For descriptive analyses to be made on the nature of these products, historical, archaeological, mythological and semiotic data, which are the basis of cultural patterns, as well as music/language analyses that give clues about the structure of these cultures, are of great importance.

In this study, many examples are evaluated, giving clues as to how many different archaeological finds work in understanding musical history and culture: From the story of Cybele, who is the mother of two mythological figures with a flute in one hand and a lyre in the other in the Anatolian Civilizations Museum, wants to tell, to the archaeological finds of the King Midas stories; from Depicting Dionysus rites and musician mythology heroes the "red-figure Athenian vases" dated to the 6th century B.C. to the Ancient Greek sarcophagi and mosaic with the Nine Muses, described as the muse and the source of music; from a bear bone flute to a cave find in Northwest Slovenia dating back to 40,000 B.C. and other archaeological instrument findings. The common point of all these examples is that data from various disciplines such as mythology, archaeology, history, history of religions, and musicology/ethnomusicology is used simultaneously to make cultural analysis through music.

Keywords: Anatolia, Civilization, Musicology, Archaeology, Archeo-musicology

Arkeo-müzikoloji, müzikle ilgili arkeolojik bulguların çözümlenmesiyle ilgili bir araştırma alanıdır ve müzikolojinin önem kazanmasıyla birlikte bu alanın önemi de artmaktadır. Müzikoloji, felsefe, tarih, antropoloji, arkeoloji, mitoloji, nümizmatik, matematik, fizik ve tüm sosyal bilimlerle birlikte hareket eden disiplinler arası bir alandır. Dolayısıyla arkeo-müzikoloji de, sözcük köklerine bakılarak yalnızca arkeoloji ve müzikolojinin bir bileşimi olarak düşünülmemelidir. Arkeo-müzikoloji, kültür bilimlerinin yanı sıra tarih bilimlerinden de faydalandığı sürece, içinde zamansallığın da bulunduğu dört boyutlu bir kültür analizini başararak gerçek amacına ulaşacaktır. Bu bağlamda arkeo-müzikolojinin amaçlarını, aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Arkeo-müzikoloji, müziğin ve çalgıların ortaya çıkışıyla ilgili teorileri inceler. Özellikle tarihsel organoloji, tarihsel verilerin tarih öncesi dayanaklarıyla ilgili bulgularlandırılmış teorilerinin ortaya çıkmasına yardımcı olur. Belirli bir çalgı ya da çalgı gurubunun ortaya çıktığı çağ ve bölgelerin incelenmesi ve bu çalgıların hangi uygarlıklar tarafından icat edildiğinin belirlenebilmesi arkeo-müzikolojinin amaçlarından biridir. Bu tür organoloji araştırmalarına Lund'un (1981) İskandinav çalgı arkeolojisine ilişkin çalışması (ss. 256-265); Keer'in (2010), Antik Yunan çalgı arkeolojisine ilişkin çalışması (ss. 225-233); ya da Duchesne Guillemin'in (1981), Mezopotamya ve Mısır çevresindeki çalgıların betimlendiği arkeolojik buluntulardan hareketle çalgıların ses oluşumlarına ilişkin fiziki gruplandırmasına yönelik organoloji çalışması (ss. 287-297) örnek olarak gösterilebilir.

2. Arkeo-müzikoloji, geçmiş dönemlere ilişkin müzikli ve çalgılı törenlerin nitelik ve işlevini ortaya çıkararak bu bilgilerin bugünün kültür ve müziğiyle ilişkisini çözümlmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın ilerleyen aşamalarında göstereceğimiz Sümer, Hitit, Yunan, Frig, Lidya ve Roma'ya ait lahit, mozaik, vazo ve kabartmalar, kırmızı figürlü Atina ve Hitit İnanlık vazoları, farklı dönemlere ait orthostatlar, çalgı çalan kahraman figürlerinin işlendiği heykeller, çeşitli ikonlar, dinsel ya da kutsal tören ve kahramanları anlatan resim ve kabartmalar, tarih öncesinden günümüze uzanan müzikli törenlerin doğasını anlamak adına tarihsel müzikolojiyle etnomüzikoloji disiplinleri açısından bağlayıcı niteliği olan somut verilerdir. Türkiye'de özellikle Masalci Şahin'in (2020) Hitit müziği arkeolojisine ilişkin kitabında (*Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*), Hitit müziğine ait törensellik üzerine odaklanılmıştır.
3. Arkeo-müzikoloji, Antik Yunan, Frig ya da Babil kültürlerinde olduğu gibi, müzik-mitoloji ilişkisi ve müzik-inanç ilişkisi biçimlerinin somut kültür ürünlerine (arkeolojik buluntu, halı-kilim deseni, giysi-takı-silah-çalgı sembolizasyonları) ne şekilde yansıdığını ortaya çıkarmayı amaçlar.
4. Arkeo-müzikoloji, müzik teorisinin kökenine ışık tutmak amacıyla, geçmişe ait mod, perde, aralık bilgisi, ses sistemleri hakkında bilgi derleyerek, geçmişin müzik sistemlerini anlamaya ve bunların bugüne gelip-gelmediğini ya da gelirken ne şekilde değiştiğini saptamaya çalışır. Özellikle Anadolu, Yunan ve Yakın Doğu kökenli Frigyen, Doryen, İonyen modların ses aralıkları ve sistemleri; lir, aulos ve diğer telli ve üflemelilerin ses aralıkları veya tabletler üzerine yazılmış nota yazıları, kısıtlı da olsa arkeo-müzikolojik açıdan belirli bir veri havuzu içermektedir. Holzman'ın (2016) kaplumbağa kabuğundan yapılmış Frig çalgısına ait delikler üzerinden araştırdığı Frig ses sistemi (ss. 537-564); Dumbrill'in (2005), felsefi ve matematiksel sistemlerle bağlantısını gösterdiği Yakın Doğu'ya ait müzik teorisinin geneline ilişkin tabletler halindeki arkeolojik buluntular (ss. 14-87); Girgin Tohumcu'nun (2006) çalışmasına aldığı bugün Şam civarındaki Ugarit'te bulunan ilk yazılı nota tabletleri (s. 2); Kilmer (1971) ve Duchesne Guillemin'in (1984) Sümer, Akad, Babil, Asur gibi Mezopotamya uygarlıkları içerisinde yer alan müzik kültürüne ilişkin perde, aralık, oktav bilgisi, mod, skala, müzik notasyonu ve bu teorilerin Antik Yunan'la benzer ve farklı noktalarına ilişkin çıkarımları gibi müzik teorisi ve teori tarihine ilişkin mevzularla ilgili bilgilerin bir kısmı, arkeo-müzikolojik derlemeler sayesinde oluşur.

Dünya üzerinde, arkeo-müzikolojik buluntular üzerine çalışan bilim insanlarının çalıştıkları bölgeler arasında İskandinavya, And Uygarlığı, Aztek Uygarlığı, Polonya, Zimbabve, Almanya, Avrupa, Yakın Doğu ve birçok bölge yer alır. Her bölgeye ait arkeo-müzikolojik bulgu, doğal olarak o bölgenin farklı dönemsel uygarlıklarının arkeolojik buluntularıyla ilişkilidir. Anadolu, uygarlık tarihi açısından Mezopotamya ile birlikte en kadim bölgelerden olduğu için, arkeo-müzikolojinin bu coğrafyalar açısından özel bir önemi bulunmaktadır. Mellaart (1988), Protoneolitik Dönem'den İlk Tunç Çağı'na kadar olan ilk uygarlık bölgeleri arasında, Yakın Doğu (Irak-İran-Filistin-Suriye), Anadolu, Kıbrıs ve Teselya'yı göstermektedir (ss. 8-9).

Özetle arkeo-müzikoloji, müzik-çalgı-tören-kültür-sembol-tarih altıgenindeki tüm mevzulara ışık tutabilmek için çok boyutlu ele alınması gereken bir inceleme-araştırma alanıdır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Anadolu uygarlıklarına ait buluntulara arkeo-müzikolojik perspektiften bakabilmek adına, arkeo-müzikolojik buluntular örneklenerek ve Anadolu'da bu literatür üzerine çalışmanın önemi, bir öneri olarak sunulacaktır.

Uygarlık Tarihi İncelemesinde Arkeolojik Buluntuların Önemi

Uygarlıkların Grameri adlı çalışmada Braudel (1996), uygarlık (medeniyet/*civilisation*) sözcüğünün anlamından ve uygarlık tarihinin bir tarih araştırma alanı olarak gelişiminden yola çıkarak, soyut ve muğlaklık gösteren bu kavramın tanımlanmasına yönelik sıkıntıları dile getirir. 18. yüzyıl Avrupası'nda kullanılmaya başlayan *uygar* kavramın, *zarif*, *barbar olmayan*, *yurttaş* gibi birçok anlamı içinde barındıran ve çoğu zaman kültür ile yakın anlamda kullanılan ancak ilerleyen süreçte kültürün daha soyut ve özel olan; uygarlığın soyut-somut tüm insanlık mirası durumunu anlatmak için kullanılan tümel bir kavram olduğundan; kavramın yalnızca egemen kültürleri kasteden elit toplulukları değil tüm insanlığın miraslarını içine aldığından söz eder. Braudel'in bütüncül tanımına göre uygarlık, ortak toplumsal, ekonomik, bölgesel, zihniyetsel, belleksel ve tarihsel insani kültürel miras(lar) durumu; uygarlık tarihi de bu miras(lar)ın çok uzun soluklu süreğenliği olan tarihsel gelişim serüveni üzerine yapılan araştırmaların tümüdür (ss.19-60).

Uygarlık tarihi kendi literatürünü, tıpkı diğer tarihsel disiplinler gibi geçmişten kalan belge ve buluntuları kayıt altına alarak oluşturur. Uygarlık tarihi alanının en özgün yanı, yalnızca yazılı belgelerden değil aynı zamanda arkeoloji, doğa tarihi, paleontoloji vb. alanlardan da yararlanarak farklı çağ ve bölgelerdeki uygarlıkların gelişimini saptamaya çalışmasıdır. Bu anlamda mitolojik anlatılardan günümüz geleneksel kültür uygulamalarına, arkeolojik buluntulardan maddi kültür ürünlerinin uzantılarına kadar her bulgu ve belge, uygarlık tarihinin araştırma odağına girebilmektedir.

Tam da bu noktada, tarihi çok boyutlu okuyabilmek adına arkeoloji, antropoloji, folklor, linguistik, coğrafya ve mitoloji disiplinleri, bugünün kültürünü anlamada hayati bir rol oynayacaktır. Iggers'a göre (1997), özellikle 20. yüzyıl başlarından itibaren tarihçiler, farklı sosyal bilim alanlarının tarih yazıcılığına olan katkısının inkâr edilemez olduğunu savunmuştur. Bu dönemden itibaren klasik tarihçilik sorgulanarak Annales ekolünden Marksist tarih kuramına, anlatı araştırmasından gündelik yaşam tarihine ve dilbilim yönelimine kadar farklı teori ve metodolojiler tarih adına tekrar sorgulanmaya başlamıştır (ss. 51-137).

Özellikle yazının bilinmediği ya da aktif kullanılmadığı dönemlerde, arkeolojik buluntular uygarlık tarihi açısından başat bir rol oynar. Bu bağlamda Childe (2019), bir arkeoloğun, arkeolojik buluntulardan elde edilen verilerin kaydı ve yorumlanması aracılığıyla, insan davranışlarını ve düşüncelerini ortaya çıkarabilmeyi başardığı ölçüde bir tarihçiye dönüşeceğini vurgulamaktadır (s. 9).

Çalgı Kökensel Arkeolojik Bulgulara İlişkin Örnekler

Çalgıbilim ya da organoloji, çalgıların kökenleri ve doğuşları, tarihsel gelişimleri, fiziksel yapıları, kültürel anlamları ve ses oluşum biçimleriyle ilgilenen; ses ve müzik fiziği, akustik, aritmetik, tarih, mitoloji, arkeoloji, müzik teorisi, etnoloji ve folklor gibi alanlarla bağlantısı bulunan ve farklı araştırma uzantıları olan özel bir alandır. Arkeoloji, organoloji alanına da belirli noktalarda ışık tutmaktadır. Arkeolojinin organoloji ile bağlantısı, aşağıda sıraladığımız maddelerle özetlenebilir:

1. Çalgıların doğuşu veya ortaya çıkışı,
2. Çalgıların hangi coğrafi bölge veya uygarlığa ait olduğu ya da nerede doğduğu,
3. Çalgılara yüklenen anlamlar, semboller ve hangi çalgılarla ne tür ayinler yapıldığı,
4. Çalgıların fiziki yapılarına, ses ve aralık sistemlerine, ezgisel ve teorik sistemlerine ilişkin özellikler.

Dolayısıyla arkeo-müzikolojinin organoloji alanına tutacağı ışık, Anadolu arkeolojik buluntuları için de geçerlidir ve aşağıda bu konuda birkaç somut örnek sunulmaktadır. Sunulan bu somut bilgiler, elimize arkeolojik buluntu olarak ulaşabilen çalgıları ve bu çalgıların hangi bölgenin ürünü olduğunu anlatması açısından önemlidir.

Çalgı kökensel gerçekleri açığa çıkarabilecek birçok arkeo-müzikolojik buluntu, yorumlanabilir. Aşağıdaki görsel, arkeolojik kayıtlara geçmiş en eski organolojik bulgudur. Slovenya'daki Divje Babe Mağarası'nda bulunan bu Neandertal flütü, çalgı kökensel bulgularla ilgili olarak sıraladığımız ilk maddenin (çalgıların doğuşu ve ortaya çıkışı) aydınlatılmasını sağlayan önemli bir veridir. Altındaki örnekler ise daha sonraki uygarlık dönemleri içerisinde Anadolu'ya tarihlenen diğer hayvan kemiğinden yapılmış üflemelelerdir.

Görsel 1.

Divje Babe Mağarası'nda bulunan ayı kemiğinden yapılmış bir Neandertal flütü, (Slovenya Ulusal Müzesi), İÖ 50.000 civarı (Stringfixer 1, 2022)

Görsel 2 (altta solda).

Bilecik'te bulunan hayvan kemiğinden flüt, İÖ 6500 civarı (Arkeofili, 2021)

Görsel 3 (altta sağda).

Diyarbakır Zerzevan Kalesi'nde bulunan hayvan kemiğinden flüt, 4 ve 5. yüzyıl (Bodruk ve Kaplan, 2021)

Keer (2010), arkeo-müzikolojik buluntuların işlevini Antik çalgıların kazılması, kimliklendirilmesi, tarihlendirilmesi, materyal ve görsel açıdan tasniflendirilmesi biçiminde, yalnızca organolojik açıdan (s. 227); Killin (2021), müziksel çoğulculuk teorilerini aydınlatmak için (ss. 261-272); Civelek (2021) ise, Antik Çağ'da vurmali çalgılara atfedilmiş olan anlamları çözümlmek için ele almıştır (ss. 55-64). Alp (2005), günümüz Anadolu ve civarı çalgısı olan *saz* ve diğer bilumum Anadolu çalgılarının kökenini, ağırlıklı olarak İnadık vazolarından, kabartmalardan, orthostatlardan yola çıkarak, Hitit Uygarlığı'na dayandırmıştır (ss. 70-75). İmrani (2017) ise, Karapapak Azerileri'ndeki âşıklık geleneğine ait hem müzik alışkanlıklarının hem de kültürel yapı ve giyimin, Azerbaycan Kobustan kaya resimlerinde (İÖ 8000-12000) ve Azerbaycan sınırları içerisindeki diğer arkeo-müzikolojik buluntular içerisinde var olduğunu savunmaktadır (ss. 183-207). Bu ve benzeri türdeki birçok buluntu, yukarıda işaret ettiğimiz hangi çalgının hangi coğrafi bölge ya da uygarlığa ait olduğu ya da nerede doğduğu ve insanlık tarihi açısından en ilkel/arkaik çalgıların nerede, nasıl ve niçin doğduğu gibi meselelere önemli ölçüde ışık tutacaktır.

Anadolu Uygarlıklarının Kökeni ve Tarihi Açısından Arkeolojik Buluntuların Önemi

Arkeoloji, tarih gibi arşivsel dokümantasyonlardan çok, uygarlığı ifade eden kalıntılardan yola çıktığı için, bu bilimin en önemli teknikleri fiziki emek gerektiren kazı işi ve o kazıların analizi ile elde edilen tarih dönemlerine ve tarihsel, mitolojik, kültürel, biyolojik delillere ilişkindir. Childe (2019), arkeolojinin ve arkeoloğun tarihe ne şekilde ışık tuttuğunu şu biçimde yorumlar:

Arkeoloji, insan eylemi sayesinde maddi dünyada ortaya çıkan tüm değişimleri - doğal olarak ayakta kalmayı başardıkları kadarıyla- çalışır. Arkeolojik kayıt insan davranışlarının fosilleşmiş sonuçlarından oluşur; bu davranışı yeniden yapılandırmak ve bu davranışın ifade ettiği düşünceleri yeniden ele geçirmek, yapılabildiği kadar arkeoloğun işidir, bunu yapabildiği kadarıyla da arkeolog bir tarihçi haline gelir. (s. 9)

Anadolu toprakları Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Kalkolitik Çağlardan Tunç ve Demir Çağlarına; Hitit, Urartu, Frigya Devletlerine ve sonraki dönemdeki kent devletlerine kadar giden arkeolojik kalıntılar aracılığıyla, Mezopotamya'yla birlikte en eski uygarlıkların kurulduğu köklü topraklardır (Sevin, 2003). Anadolu'daki gibi köklü uygarlıkların incelenmesinde arkeolojik buluntular, sosyal bilimler alanında çalışacak bilim insanlarının olmazsa olmaz araştırma objelerindedir. Bu nedenle Anadolu, aydınlatılabilen ve anlaşılabilen adına arkeolojik verilerin en fazla kullanıldığı bölgelerdendir: Hitit, Frig, Urartu, Lidya, İyonya gibi Anadolu uygarlıklarına ait arkeolojik buluntular, krallıklar, törenler, bayramlar, Antik yaşam biçimleri, kültürel yapı gibi alanlarda bilgilendirme yönünden en fazla işlevi olan buluntulardır. Arkeo-müzikolojideki amaç, bu arkeolojik buluntuları diğer bilimsel alanların verileriyle sentezleyerek elde edilen verileri müzikoloji bilimi adına kullanabilmektir.

Anadolu Uygarlıklarına Ait Kolektif Belleği Anlamak Adına Arkeo-müzikoloji

Arkeo-müzikoloji, arkeolojik buluntuların müzikle doğrudan ya da dolaylı olarak ilintili olanlarıyla ilgili bir tarihsel müzik kültürü çalışma alanıdır. Yakın Doğu arkeo-müzikolojisi üzerine farklı çalışmaları olan R. J. Dumbrill (2005), özellikle bu çalışmalarını derli toplu hale getirdiği, arkeo-müzikolojinin en güzel örneklerinden olan *The Archaeomusicology of the Ancient Near East* adlı çalışmasında Hitit, Babil, Asur, Akad, Sümer uygarlıklarına ait arkeo-müzikolojik buluntular kanalıyla hem döneme ait organolojik kalıntıları ortaya çıkarmış hem bunların ait olduğu düşünülen mitolojik inanışlarla bağlantılarını göstermiş hem de o döneme ait müzik teorisini betimleyen tablet, levha ve kabartmalara ait işaret ve yazılar kanalıyla Yakın Doğu Antik dönemine ilişkin müzik teorisi verilerini göstererek birtakım çıkarımlarda bulunmuş ve bu teorik buluntuların bugünün müzik teorileriyle olan bağlantılarına dikkat çekmiştir. Bu da göstermektedir ki, arkeo-müzikolojinin temel hedefini yalnızca *organolojik veriler elde etme* gibi dar bir alana hapsetme yaklaşımı doğru değildir. Arkeo-müzikoloji, yalnızca çalgıların arkeolojik verileri açısından değil, müziğin ne şekilde ortaya çıktığı, ilk müzik notasyonları, ilk müzikli ritüeller ve törenler, ses ve mod/ezgi kalıbı sistemleri, ilkel çok seslilikler, farklı toplum ve uygarlıklara ait müzik, çalgı ve ritüel sistemleri, geçmiş dönemlerdeki müzik/dünya algısı gibi tarihsel müzikoloji, kültürel müzikoloji, sistematik müzikoloji, müzik teorisi ve organoloji gibi birçok müzikoloji konusunu aydınatabilecek geniş bir çalışma alanıdır. Belikova'nın (2016) ifadesiyle "Arkeo-müzikoloji, müzik kültürü tarihini, ilgili dönem ve coğrafi bölgeye ait elle tutulur somut bulgularının araştırılması aracılığıyla ortaya çıkarır" (s. 337).

Bir arkeolog olarak Schofield (2014) arkeo-müzikolojiyi, “Geçmişin seslerinin neye benzediğini araştıran, bu disiplinin müziği anlamadaki katkısının ne olabileceğini sorgulayan ve bu amaçlara uygun araştırma yöntemleri geliştiren bir alt-disiplin” (s. 289) olarak tanımlar. Both (2009), bunlara akustik, müzik ikonolojisi, etnotarih ve filolojiyi de eklemektedir (s. 3). Arkeo-müzikolojinin ikonoloji, arkeoloji, historiografi ve etnografik analogiyle birlikte hareket ettiğini savunan Olsen (2007), bu araştırma alanının disiplinler arası karakterini aşağıdaki gibi betimlemektedir:

Müzik aracılığıyla arkeolojinin çalışıldığı “arkeo-müzikoloji”, bazen “müzik arkeolojisi” olarak anılır. Alanının merkezine müziğin oturduğu arkeo-müzikoloji içerisindeki arkeoloji ve müzikoloji iki terim olarak düşünülür. Arkeoloji birçok alt dala bölündüğü gibi (kültürel, deneysel, yorumsal, yeni, fiziksel, su altı, hayvan dünyası vb.) müzikolojinin de alt dalları vardır (kültürel, tarihsel, sistematik vd.) ve müzik çalışmaları birçok bağlamı ve konuyu içerdiği için (dans ve tiyatro, cinsiyet, kimlik, konum, vb.) arkeo-müzikoloji çok parçalıdır. (s. 11)

Antik Yunan müziği arkeolojisini ele alan Keer (2010), müzik arkeolojisi teriminin, çağdaş müzik tarihi anlayışı içerisinde mitoloji, etnomüzikoloji ve diğer yazılı müzik tarihi eserleri ile birlikte ele alınması ve Antik Yunan müziğinin de bu şekilde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak müzik arkeolojisi tarihine yönelik bir çalışmanın, müzik antropolojisinin bir parçası olduğunu savunmuştur (ss. 225-233). Aynı biçimde Both da (2009), disiplinlerarası çalışmaların arkeo-müzikoloji metodolojisinin karma hale gelmesini sağladığını, arkeolojideki arkeolojik antropoloji gibi bazı yaklaşımların, 1980’lerle birlikte müzikoloji alanında da uygulanmaya başladığını vurgulamıştır (s. 6).

Orta Anadolu çanak-çömleksiz Neolitik dönemi’nde hayvanların, beslenme, alet yapımı, tedavi ve inanç seremonileri gibi amaçlarla avlanmakta olduğu düşünülmektedir. Siddiq (2019), Anadolu’daki Alt Paleolitik Çağ’a tarihlenen belli başlı buluntu alanlarının (Elazığ, Antep, Adıyaman, Antalya, Samsun, Ankara, Niğde, İstanbul vb.) bu av resimlerinin tasvirleriyle dolu olduğunu saptamıştır (ss. 124-232).

Görsel 4’te verilen resim örneği, ilk müziğin av aletlerinden (ok ve yay gibi), ilk dansın ve vokal-çalgısal icranın av seremonilerinden çıktığını düşündürebilir. Hodder (2017), av seremonilerinin ritüellerle, büyüyle ve sanatla, her şeyden önce de Çatalhöyük yerlilerinin kendine özgü evren ve ruha ilişkin kozmogonik anlayışlarıyla bağlaşıklık olarak betimlendiğini, leopara odaklandığı *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü* adlı çalışmasında ifade etmiştir. Çatalhöyük ve civarı, Neolitik Dönem’e ait ok ve yaylarla yapılan av seremonisini betimleyen birçok resimli arkeolojik bulgu barındırmaktadır ve birçoğunun ortak noktası, genelde otobur yabancıkları ve (sığır, geyik, yaban domuzu vb.), av malzemeleri (ok-yay) ile bellerinde leopar deseni bulunan ve dans eden avcılarını betimlemesidir. Bunun en büyük nedenlerinden biri, Çatalhöyük topluluklarının, Anadolu leoparlarıyla et açısından ortak bir besin zincirine sahip olduğu için, avın leopar kılığı aracılığıyla leopar ruhunu ve gücünü elde ederek gerçekleşeceğine inanmaları olabilir.

Görsel 4. Çatalhöyük av betimlemeli duvar resimleri, İÖ 7400-6000 (Hodder, 2017, s. 94)

Görsel 5. Dansçıları, zil çaraları ve lutçalarını resmeden Hitit Vazosu, İÖ 16. ve 15. yy., Hüseyin Dede Höyüğü (Stringfixer 2, 2022)

Görsel 6. İnandık Vazosu'nun alt frizi, İÖ. 17. ve 16. yy. (Stringfixer 3, 2022)

Anadolu, arkeolojik buluntular açısından adeta bir açık hava müzesidir. Anadolu uygarlıklarına ait kalıntılar içerisinde müzik, daha çok tören ve ayin betimlemelerinin bulunduğu ya da belirli bir çalgının, müzikle yakından ilişkili mitolojik ya da tarihsel bir kahramanın ya da ölümün betimlendiği orthostat, vazo, kabartma, heykel, lahit, mozaik gibi birçok arkeolojik eserde bulunmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında, Anadolu uygarlıklarına ait buluntulara arkeo-müzikolojik perspektiften bakabilmek adına, arkeo-müzikolojik buluntular örneklenecek ve Anadolu'da bu literatür üzerine çalışmanın önemi, bir öneri olarak sunulacaktır. Amaç, arkeo-müzikoloji alanında örnekler vererek, müzikologlar ve ilgililer için bir perspektif zenginliği sunmaktır.

Hititlerde Müzik ve Çalgılarla İlgili Bulgular

İÖ 1600'lü yıllarda Hatti Beylikleri'nin ele geçirilmesiyle doğan ve genişleyen Hitit devletinin en geniş sınırları Anadolu'nun merkezini, doğusunu, güneyini ve kuzeyini kapsayan Hititlerin müzikle ilgili tüm verilerini ele almak, bu çalışmanın kapsamını ve amacını aşar. Bu bölümde Hititlerde müzik kültürünün mahiyetini gösteren birkaç arkeolojik bulgudan bahsedilecektir.

Hitit uygarlığına ait arkeo-müzikolojik bulgular, hem organolojik hem de törensel/kültürel açıdan bilgi verebilecek geniş bir veri havuzuna sahiptir. Masalcı Şahin (2020), Hititlerin müziğe ait arkeolojik bulgularını *törenler*, *çalgılar*, *müzisyenler* ve *arkeolojik belgeler* olarak dört guruba ayırmıştır. Hitit uygarlığına ait arkeolojik bulgular, o dönemdeki müziğin hem çok tanrılı bir kozmogoninin uzantısı olduğuna hem de çalgılara ve müziğe bir kutsiyet atfedildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Hitit müziğinin kutsal bazı amaçları yerine getirmek için hayatın birçok alanında etkin olarak kullanıldığı söylenebilir. Hititlerin müzik

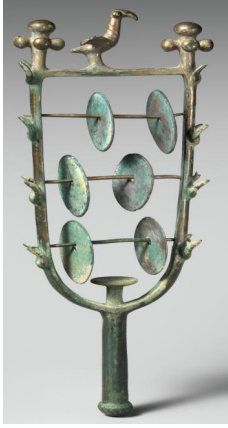

Görsel 7. Çorum Alacahöyük kabartmalarında lutçalarlar, Hitit Dönemi (Alaca Kaymakamlığı, 2022)

Görsel 8. Karkamış yerleşkesindeki Geç Hitit Dönemi tören yolu kabartmaları: Tef ve boynuz çalan müzisyenler, İÖ 10. ve 9. yy. (Bilgin, 1999-2022)

anlayışı üzerine olan bugünkü bilgimiz, arkeolojik buluntular olan vazolar, orthostatlar ve kabartmalar üzerindeki, daha çok evlilik, akşam yemeği ve bilumum bayramlara ait şöenli-şöensiz törenlerde müzik icrasının, çalgıların ve dansın betimlenmelerinden kaynaklanır. Bu dönemle ilgili diğer önemli nokta ise, İnandık ve Hüseyin Dede gibi vazoların, kabartmaların, çeşitli mühürlerin ve orthostatların üzerindeki motiflerde lir, arp, *aulos*/boynuz, sistrum, lut ailesi gibi birçok çalgının en erken örneklerinin bulunmasıdır.

Görsel 9. Erken Hitit sistrumu, İÖ 2300-2000, Horoztepe (Metmuseum, 2022)

Görsel 10. İnandık Vazosu, İÖ 1700 (Çankırı Valiliği, 2022)

Görsel 11. Frig vazosu, kaplumbağa kabuğundan üretilmiş lirler ve dansçı ve şarkıcılar, İÖ 7. yüzyılın ilk çeyreği, Anadolu Medeniyetleri Müzesi (Holzman, 2016, s. 544)

Friglerde Müzik ve Çalgılarla İlgili Arkeolojik Bulgular

Hitit Dönemi'yle karşılaştırıldığında, Frig Dönemi'nin müziksel ve diğer arkeolojik buluntularına ilişkin örneklerin çoğunun, daha fazla mitolojik öyküsünün olduğunu görmekteyiz. Hitit uygarlığıyla karşılaştırıldığında daha yakın bir döneme tarihlenen (İÖ 8-7. yy.) Frig uygarlığı, hem müziksel modlar hem de müziği de içine alan mitolojik anlatımlar açısından Hitit uygarlığından daha belirgin olduğu için saptama ve yoruma daha açık görünmektedir.

Frig uygarlığı, Hititlerden hemen sonra gelerek Hitit uygarlığı ile ortak bir coğrafyayı paylaşmış olduğu için kültürel anlamda Hititlerle etkileşimlere ve Hititlerden aktarımlara sahiptir. Frig uygarlığının müzikte ileri olduğu ve *aulos*, *lir*, *tef* gibi pek çok çalgıyı kullandıkları düşünülecek olursa, Frig uygarlığına ilişkin müziksel arkeoloji kalıntıları da özel bir öneme sahiptir. Görsel 11'deki arkeolojik buluntu, bu hususla ilgili örneklerden biridir.

Friglerin, Hititlerle olan etkileşim ve aktarımlarından en başlıcası *ana tanrıça* figürüdür. Frigya'da ana figürü, yalnızca dişi bir karakter olarak değil, aynı zamanda doğaya ve canlılara hayat veren, her şeyin başlangıcı olan bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki arkeolojik Frigya buluntularından, ana tanrıça Kybele ve sevgilisi olan Attis'in, çalgılarla bağlantısı ve çalgılara yüklenmiş cinsel kimliklerle ilgili bulguları elde edilebilir. Görsellerde, Kybele'nin kendisinin def türü vurmali bir çalgıyla; aşığı Attis'in üflemeli çalgılarla ikonlaştırıldığı görülmektedir. Bu da, tarihten bugüne kadın eğlencelerindeki vurmali grubunun (davul-tef vb.) kadınlığı, üflemeliler grubunun ise erkekliği ifade eden çalgılar olmasını ve günümüz düğün törenlerinde çalınan davul-zurnanın, Kybele ve Attis'in birleşmesini sembolize ettiğini düşündürmektedir. Aşağıdaki arkeolojik heykellerde Frig bereket tanrıçası Kybele'nin aşığı Attis'in, pan flüt çalıcılığı ile sembolize edildiği görülmektedir.

Görsel 12.
Attis, Pan flüt çalarken,
Helenistik Dönem Tarsus'undan
(The British Museum, 1899)

Görsel 13.
Attis, Pan flüt çalarken,
3.yy. Ostia/İtalya (Cohen, 2022)

Görsel 14. Attis, Pan flüt çalarken,
Helenistik Dönem Macaristan'ından
(Museum of Fine Arts/Budapest,
2019)

Görsel 15. Elinde def olan Kybele ve Attis, 2. yy. Yunan mermeri, İtalya Museo Arkeoloji Merkezi (Mitolojik Dünya, 2015)

Görsel 16. Tahtında oturan, elinde def olan Kybele, İÖ 4. yy. Berlin Devlet Müzesi (The Gallery of Ancient Art, 2022)

Aşağıdaki mitolojik figürler, Tarsus ve Manisa kazılarına aittir ancak Anadolu'da ve Yunanistan'da bu Marsiyas heykelinin farklı versiyonları bulunmaktadır. Bu heykel, Frigya efsanelerinden biri olan Marsiyas'ı anlatmaktadır. Efsaneye göre Marsiyas, Kral Midas'ın ve ilham perileri Müzler'in jüriliğinde, lir çalıcısı Apollon'la girdiği müzik yarışmasını bir flüt çalıcısı olarak kazandığı için Apollon'un hışmına uğramış, Apollon Marsiyas'ı Menderes Irmağı'nda bir ağaca asarak derisini yüzmüştür. Midas'ın kulaklarını da eşek kulağına çevirmiştir (Uçankuş, 2002, s. 24).

Görsel 17. Asılan Marsiyas, İÖ 3. yy. Roma Devri Tarsus'u, İstanbul Arkeoloji Müzesi (Arkeoloji Dünyası, 2022)

Görsel 18. Asılan Marsiyas, İÖ 6. yy. Roma Dönemi, Manisa, Sarıgöl (Manisa Arkeoloji Müzesi, 2022)

Görsel 19. Ana Tanrıça Kybele, y. 126 cm, kireçtaşı, İÖ 6. yüzyıl Frigya dönemi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi (Altuntaş, 2020)

Bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan, aslı ise Çorum Boğazköy'deki Hattuşa Antik Kenti'ne ait olan heykel (Görsel 19), bir Frig buluntusu olarak Frigya Dönemi müziksel anlatılarının adeta özeti niteliğindedir. Mitolojik anlatılara göre tanrıça Kybele'nin sol tarafındaki *aulos* çalan Frigyalı Marsiyas, sağ tarafındaki lir çalan ise İyonyalı Apollon'dur. Bu iki figür, Frigya mitolojisine ait bir müzik yarışmasındaki çekişme ile bilinir (Erhat, 2008, s. 200). Aslında bu çekişme, özünde Frig-İon çekişmesidir. Aşağıdaki heykel ise, tüm Frigya uygarlığını temsilen Marsiyas'ın ve tüm İyonya uygarlığını temsilen Apollon'un her ikisinin de analarının Kybele olduğunu gösterir niteliktedir.

Mitolojinin Geneline İlişkin Arkeolojik Buluntular: Orpheus, Dionysos, Apollon, Müzler ve Diğerleri

Kadimde hiçbir topluluk, düşünmediği meseleleri sanata konu etmemekte, işlememekte ve resmetmemektedir. Resim, heykel, müzik ve masallar, içerisinde kültürün, inancın ve dünya algısının bulunduğu bütünsel bir dünya tasavvurunun yansımasıdır ve yazıyı kayıt altına alma suretiyle oluşturduğu işlevlerinden *hatırda tutma* görevini üstlenmektedir. Kültürün *yazısız* olarak intikal ettirilmeye çalışılması, kabartmaların, mozaiklerin, heykellerin, resimlerin, fresklerin, mit, edebiyat ve müzik de dâhil olmak üzere soyut-somut tüm kültür ürünlerinin, zihnin bu yönünün çalışması için işe koşulmasıdır.

Görsel 20. Kırmızı figürlü Atina vazosu: Kadın müzisyenler Dionysos ayinini yürütürken, İÖ 5. yy. (The Walter Art Museum, 2001)

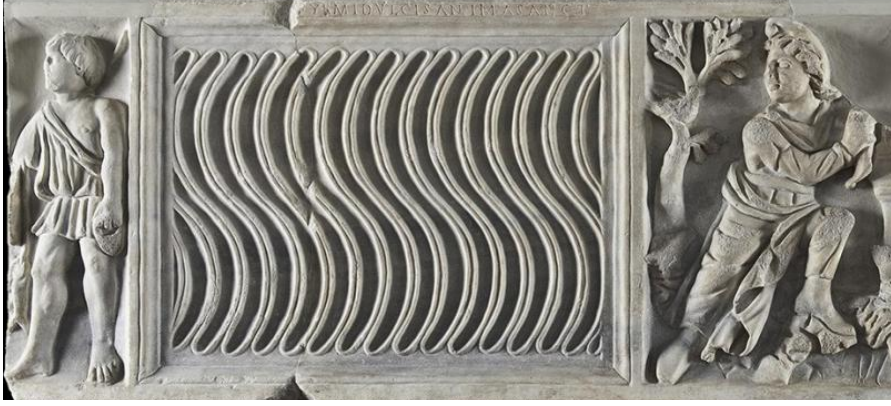
Görsel 21. Kolophon sikkesi, ön yüzünde Apollon ve arka yüzünde çalgısı lirin temsili, İÖ 4. yy. (CoinArchives, 2022)

Arkeolojik buluntular içerisinde müziksel verilere rastlamamak, Anadolu uygarlıkları için olanaksızdır. İşte mitolojik unsurlar olan ve arkeolojik kalıntıları bulunan Orpheus, Dionysos, Müzler, Pan, Marsiyas, Hyagnis, Harmonia ve tüm diğerlerine bu bağlamda bakmak gerekir. Aşağıda, Anadolu uygarlıklarına ve köşüt olarak Avrupa uygarlıklarına ait arkeolojik bulgular içerisinde yer alan ve mitolojik karşılığı olan öğelerin bazılarına ilişkin birkaç somut örnek verilecektir.

Tülek'e (1998) göre aşağıda yer alan Orpheus, Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasında daha çok mozaik olarak işleme eğilimindeyken Avrupa'da tıpkı Dokuz Müz, Dionysos ya da müzikle ilgili diğer mevzular gibi mermer lahitler üzerine de işlenmektedir (s. 13). Lahitler üzerine işlenen mitolojik müzik konuları, ölüme ve öte dünya inanışına gönderme yaptığı için, ele alınan inanışların kutsallığını vurgulaması açısından bir kat daha değerlidir.

Görsel 22. Orpheus ve hayvanlar mozaiği, 2. yy. Şanlıurfa, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi (Demir, 2019)

Görsel 23.
Orpheus temalı Ostia lahdi,
5. yy. (Vatikan Müzesi, 1905)

Sonuç

Anadolu coğrafyasının kadimliğinden ve farklı uygarlıklara ev sahipliği yapan konumundan kaynaklanan çok kültürlülüğü nedeniyle, Anadolu'ya ait arkeolojik buluntuların müzikolojik sonuçları özelinde çalışmak ayrı bir önem arz eder. Arkeolojik buluntuları nedeniyle adeta bir açık hava müzesi olan Anadolu, müziksel alandaki veri çokluğu açısından da önemlidir. Anadolu'daki arkeo-müzikolojik verilerin önemine dikkat çekebilmek adına yukarıda verdiğimiz örnekler, Anadolu'nun bütünü içerisinde yalnızca küçük bir parçadır.

Kolektif bellekte yaşamakta olan mitler, inanışlar ve dünya tasavvurları; sembolik işaretler ve anlatımlar aracılığıyla somut kültür ürünlerine (mimari yapılar, tabletler, mozaikler, görsel sanatlar vd.) yansır, dolayısıyla arkeolojik buluntular, sembolik işaretler ve anlatımlarla birlikte bugüne gelir. Yazının icadı her ne kadar 5.500 yıl öncesine dayanmış olsa da, icadından bugüne hayatın her alanında aktif olarak kullanılmamış, kolektif belleğin dışlaştırılmasında güzel sanatlar ve somut ve somut olmayan kültür ürünleri daha etkili olmuştur. Söz gelimi yukarıda ele alınan ilham perilerine ilahi bir anlam yüklenmemiş olsa, bu mitleri ifade eden görseller, lahitlerin, kapı girişlerinin ve mozaiklerin üzerinde yer almazdı; ya da Frigyalı satir Marsiyas'ın anlatısına inanılmamış olsa, Marsiyas'la ilgili öyküler, olayları betimleyen birer heykel olarak işlenmezdi. Hayvanları sakinleştirdiğine inanılan ve Yunan mitolojisine atfedilen lahitler ve mozaikler aracılığıyla tasvir edilen ve Roma Tarsus'unda da (2. ve 3. yüzyıl) örnekleri bulunan Orpheus benzeri bir figür, Masalcı Şahin'in (2020) vurguladığı gibi Hitit Dönemi Tarsus Gözlükule mühürleri üzerinde yer almazdı (s. 213).

Arkeolojik buluntular; mimari yapılar, tapınaklar, lahitler, kabartmalar, mozaikler, ikonlar, freskler, resimler, paralar, orthostatlar, vazolar, alet-edevat kalıntıları vb. gibi biçimlere ayrılmaktadır. Bu buluntuların müzikle ilgili olanlarından yola çıkarak oluşturulan müzikolojik saptamaları içeren araştırma alanı ise, arkeo-müzikoloji ya da müzik arkeolojisi olarak adlandırılmaktadır ve bu alan, disiplinler arası bir çalışma alanıdır. Arkeo-müzikolojik veriler, müziğin mitolojik, tarihsel, kültürel, dilbilimsel, organolojik vb. anlamdaki tüm bağlamlarının disiplinler arası düşünülmesini sağlamaktadır. Elbette arkeo-müzikoloji ya da müzik arkeolojisinin, 70'lerin sonlarında bu adla akademik dünyada yer bulmasından önce de arkeolojinin müzikle ilgili buluntuları, tıpkı kültür, sanat, yazıt, diplomasi, tören ve tapınma alanlarındaki buluntularında olduğu gibi arkeologlar tarafından detaylıca incelenmiştir. Ancak akademik dünyada meşruiyet kazanması ve sistematize edilme çabaları, uluslararası literatürde kırk yılı aşkın bir sürece dayanmaktadır.

Bu çalışmada, yeni sayılabilecek bir araştırma alanı olarak arkeo-müzikolojinin; öncelikle müziğin ve çalgıların ortaya çıkışıyla ilgili teorileri ele almada, ardından geçmiş dönemlere ilişkin müzikli ve çalgılı törenlerin nitelik ve işlevini ortaya çıkarmada, sonrasında müzik-mitoloji ilişkisinin ve inanç sistemlerinin tıpkı diğer somut kültür ürünleri (halı-kilim deseni, giyim ve aksesuar, silah, alet-edevat, çalgı vb.) gibi arkeolojik buluntulara ne şekilde yansıdığını anlamada, ayrıca müzik teorisinin kökenine ışık tutmada, geçmişe ait mod ve ses sistemleri hakkında bilgi sağlamada, geçmişin müzik sistemlerini anlamada, bu sistemlerin bugüne gelip-gelmediğini ya da ne şekilde değiştiğini saptamada üstlendiği rol; ve tüm bu bilgilerin, bugünün kültür ve müziğiyle ilişkisini anlamada önem arz eden bir araştırma alanı olduğu gösterilmiştir.

Ardından bu araştırma alanının Dünya ve Anadolu uygarlıklarındaki çalgı kökensele buluntuları, Hitit ve Frig gibi büyük Anadolu uygarlıklarına ait müzikle ilgili arkeolojik buluntuları, mitolojik anlatılara ilişkin arkeolojik buluntuları, görsel örnekleriyle birlikte yorumlanarak gösterilmiştir.

Çalışmada, arkeo-müzikolojiye ilişkin yöntem ve tekniklerin, birincisi arkeolojiden ikincisi müzikolojiden kaynaklanan yöntem ve teknikler olduğu ve müziğe ilişkin somut arkeolojik buluntuların, niteliğine göre organolojik (çalgıbilimsel), etnomüzikolojik (kültürel müzikolojiye ilişkin), tarihsel müzikolojik (müzik tarihine ilişkin), sistematik müzikolojik (disiplinler arası müzik çalışmalarına ilişkin) ve müzikle ilgili pek çok açıdan, araştırma alanının özelliğine göre farklı tekniklerin kullanılabilmesi ve yorumlanabileceği üzerinde durulmuş, uluslararası düzeyde kendine yer bulmuş olan arkeo-müzikoloji alanının, Türkiye'deki müzikoloji çalışmaları için de önerilerek ayrıca farkındalık oluşturulması hedeflenmiştir.

Kaynakça

- Alaca Kaymakamlığı (2022, Aralık). *Alacahöyük Hitit diyarı*. <http://alaca.gov.tr/alaca-hyk-hitit-diyari>
- Alp, S. (2005). *Hitit güneşi*. Tübitak Yayınları.
- Altuntaş, L. (2020, Aralık 12). *Matar Kubilea'yı tanıyalım*. Arkeonews. <https://arkeonews.com/matar-kubileayi-taniyalim/>
- Arkeofili (2021, Temmuz 15). *Bilecik'te 8.500 yıllık bir müzik aleti bulundu*. <https://arkeofili.com/bilecikte-8-500-yillik-bir-muzik-aleti-bulundu>
- Arkeoloji Dünyası. (2022, Aralık). *Marsiyas ve Apollon Müzik Yarışması*. http://www.arkeolojidunyasi.com/mitoloji/frigya_efsaneleri.html
- Belikova, R. (2016). Reception-aesthetic of music and archaeomusicology. *3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences & Arts*, vol. 1, SGEM, DOI: 10.5593/sgemsocial2016HB31, 337-343.
- Bilgin, T. (1999-2022). *Hitit Anıtları/Tören yolu*. Hittite Monuments. <https://www.hittitemonuments.com/karkamis/index-t.htm>
- Bodruk, B, Kaplan, A (2021, Aralık 12). *Zerzevan Kalesi'nde kemik flüt vevronz anahtarlı yüzük bulundu*. Arkeolojik Haber. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-zerzevan-kalesinde-kemik-flut-ve-bronz-anahtarli-yuzuk-bulundu-32416/>
- Both, A. A. (2009). Music archaeology: Some methodological and theoretical considerations. L. T. Soon (Ed.), *Yearbook for traditional music* içinde (1-11). Cambridge University Press.
- Braudel, F. (1996). *Uygarlıkların grameri*. İmge Yayınevi.
- Can, A. (2015). *Antik Çağ sözlüğü*, Sentez Yayıncılık.
- Childe, G. (2019). *Geçmiş bir araya getirmek*. (Alfa Yayınları).
- Civelek, A. (2021). Antik dünya'da tympanon. K. Gülbeyaz, T. Yazıcı (Ed.). *7. Uluslararası müzik ve dans bildirileri kitabı* içinde (55-64). Sakarya Üniversitesi Yayınları.

- Cohen, M. (2022, December), *Marble statue of Pan*. Manuel Cohen. https://www.manuelcohen.com/image/I0000uO63uI5_WDw
- CoinArchives (2022, July 28). *Roma Numismatics Ltd > E-Sale 100*. <https://www.coinarchives.com/ca948773d20b7f50f4112918501800fb/img/roma/e100/image00348.jpg>
- Çankırı Valiliği. (2022). *İnandık Vazosu*. <http://cankiri.gov.tr/inandik-vazosu>
- Demir, İ. (2019, Haziran 15). *Orpheus mozaığının iadesi zamk kutusu sayesinde oldu*. Arkeofili. <https://arkeofili.com/orpheus-mozaiginin-iadesi-zamk-kutusu-sayesinde-oldu/>
- Doğan Gürbüzler, E. (2020). Kolophon'dan telli çalgı betimlemeleri ve kentteki müzik olgusu. *Tuba-Ar*, 27/2020, 179-193.
- Duchesne-Guillemin, M. (1981). Music in Ancient Mesopotamia and Egypt. *World Archaeology*, vol. 12(3), 287-297.
- Dumbrell, R. J. (2005). *The archaeomusicology of the ancient Near East*. Trafford Publishing.
- Erhat, A. (2008). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Girgin Tohumcu, G. (2006). *Müziği yazmak*. Nota Yayıncılık.
- Hodder, Ian (2017). *Çatalhöyük leoparın öyküsü*. (D. Şendil Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Holzman, S. (2016). Tortoise-shell lyres from Phrygian Gordion. *American Journal of Archaeology*, 120 (4), 537-564.
- Iggers, G. G. (2011). *Bilimsel nesnellikten postmodernizme yirmibirinci yüzyılda tarih yazımı*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İmrani, R. (2017). Arkeolojik kazıntılarda Karapapak Türklerinin saz, âşıklık geleneği tarihi. *Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 2 (2), 183-207.
- Keer, E. V. (2010). Archaeology of ancient Greek music. *Studies in Music Archaeology*, Vol. 7, 225-233.
- Killin, A. (2021). Music pluralism, music realism and music archaeology. *Topoi: An International Review of Philosophy*, 40/1, 261-272.
- Kilmer, A. D. (1971). The discovery of an ancient Mesopotamian theory of music. *American Philosophical Society*, 115 (2), 131-149.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Manisa Müze Müdürlüğü. (2022, Aralık). *Manisa Müze05.jpg (asılan Marsias heykeli)*. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44121/manisa-muze-mudurlugu.html>
- Lund, C. (1981). Archaeomusicology of Scandinavia. *World Archaeology: Musical Instruments*, 12 (3), 256-265.
- Masalıcı Şahin, G. (2020). *Hititlerde müzik, müzik aletleri, müzisyenler*. Bilgin Yayınları.
- Melleart, J. (1988). *Yakın Doğu'nun en eski uygarlıkları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Metmuseum (2022, Aralık). *Sistrum*. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/324440>
- Mitolojik Dünya. (2015, Ekim). *Kybele ve Attis*. <http://mitolojikdunya.blogspot.com/2016/03/kybele-ve-attis.html>
- Museum of Fine Arts/Budapest. (2019), *Statuette of Attis with syrinx*. <https://www.mfab.hu/artworks/statue-of-attis-with-syrinx/>
- Olsen, D. A. (2007). The complementarity and interdisciplinarity of archaeomusicology: An introduction to the field and this volume. *The World of Music*, 49(2), 11-15.
- Schofield, J. (2014). The archaeology of sound and music. *World Archaeology*, 46(3), 289-291.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu arkeolojisi*. Der Yayınları.
- Siddiq, A. B. (2019). *Tarih öncesi toplumlarda insan-hayvan ilişkisi ve Orta Anadolu çanak çömleksiz Neolitik Dönem faunası*. Çizgi Kitabevi.
- Stringfixer 1 (2022, Aralık). *Divje Babe Flüt*. https://stringfixer.com/tr/Divje_Babe_Flute
- Stringfixer 2 (2022, Aralık). *Hitit müziği Hüseyin dede vazosu*. https://stringfixer.com/tr/Hittite_music
- Stringfixer 3 (2022, Aralık). *Hitit müziği İnandık vazosu*. https://stringfixer.com/tr/Hittite_music
- The British Museum (1899). *Terracotta figure of Attis*. https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1899-0201-1
- The Gallery of Ancient Art. (2022, December). *The naiskos with the figure of enthroned Kybele*. <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=4289>
- The Walter Art Museum. (2001, June 25). *Amphora with musical scene*. <https://art.thewalters.org/detail/15642/red-figure-amphora-with-musical-scene/>
- Tülek, F. (1998). *Efsuncu Orpheus*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Uçankuş, H. T. (2002). *Ana tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın ülkesi Phrygia*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Vatikan Müzesi (1905). *Sarcophagus with Orpheus (Orfeuslu Lahit)*. <http://www.ostia-antica.org/museums/mus-vm-pc-orpheus.htm>